गृहस्थरत्नाकरः ।

GṚHASTHA-RATNĀKARA

A TREATISE ON SMṚTI

BY

CAṆḌEŚVARA ṬHAKKURA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMALAKṚṢṆA SMṚTITĪRTHA.

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

CALCUTTA.
1928.

BIBLIOTHECA INDICA

WORK NO. 249

GṚHASTHA-RATNĀKARA.

SANSKRIT TEXT.

PREFACE.

THE present work, Gṛhastha-ratnākara, is the third of Chaṇḍeśvara Ṭhakkura's Code of Smṛtiratnākaras. The first two, viz., Vivāda-ratnākara (1887) and Kṛtya-ratnākara (1925) have been published in the Bibliotheca Indica series. The present treatise was written by the author after his Vivāda-ratnākara, as the latter is referred to in the former.[1]

The history of the author has been dealt with by the present editor in his preface to Kṛtya-ratnākara. The salient facts are reproduced below.

The author was a Maithili Brahmin and flourished in the first half of the fourteenth century when the Karṇāṭa dynasty was reigning supreme in Mithilā. Devāditya and Bîreśvara, his father and grandfather, were successive ministers of peace and war to the kings of that dynasty. Candeswara succeeded to the hereditary post and was minister to the King Hara-singha Deva. It was at the instance of his royal patron that he undertook to write seven treatises on Smṛti and one on Polity, the name of each work ending with the suffix "Ratnākara" (sea).

From the author's introductory verses to Kṛtya-ratnākara we find that he made a gift of many villages to Brahmins, got a huge tank excavated in Abhirāmapura and was the first Indian Brahmin to touch and worship the celebrated deity "Paśupati nātha" of Nepal. The concluding verse of Vivāda-ratnākara enlightens us about the author's age. It purports that Caṇḍeśvara "performed the rite of तुलापुरुषदान[2] on the banks of the Bāgmatī in the waxing half of the month of Śrāvaṇa in the year 1236 of the Śaka era" (i.e. July, 1315 A.D.).

[1] Vide p. 531, Gṛhastha, उक्तं विवादरत्नाकरे विस्तरम् ।

[2] Making gifts of jewels and precious metals, equal in weight to one's own body.

The jurists of Bengal have often differed from those of Mithilā, regarding the interpretation of religious texts. But Caṇḍeśvara has been highly appreciated by Raghunandana and other Bengal jurists. Raghunandana has quoted a text of the Gṛhastha-ratnākara in his Udvāhatattva,[1] and quotations from other treatises of the series also occur in Raghunandana's Smṛti collections.

Not that Caṇḍeśavara was simply a jurist, he was a poet and politician as well. His Rāja-nīti-ratnākara (B. O. R. S. 1924) contains all the fundamental principles of Hindu Polity. The twenty-six introductory verses to Kṛtya ratnākara again contain much genuine poetry.

The present treatise is concerned, as the name indicates, with the enumeration and description of the threefold duties of a Hindu householder (Gṛhastha), viz (1) Civil, (2) Religious and (3) Sanitary. The members of the twice-born classes become "Gṛhasthas" on the completion of their Vedic studies. The intending "Gṛhastha" has to secure the permission of the Vedic preceptor and then seek the hand of an accomplished girl of his caste, with the sanction of his parents.

"Marriage" is dealt with in the "civil" portion of the book. Here the author describes the eight kinds of marriage with their relative merits and also the topics of अधिवेदन and परिवेदन. "Supersession" (अधिवेदन) is 'marrying' a second wife in the lifetime of the first one.' No other compiler of Smṛti has dealt with this topic. Caṇḍeśvara's treatment of the subject shows that it was ordinarily punished in ancient society. परिवेदन is the "marriage of a younger brother whose elders are unmarried." It was absolutely forbidden in ancient society. The following duties are exhaustively treated in the "religious" portion of the book, viz., prayers, ceremonial ablutions, propitiation of the gods and manes, and hospitality.

The "sanitary" regulations relate to purification of the body, bathing, eating and so on. Caṇḍeśvara is of opinion that

[1] Vide the chapter on सामान्यकाण्ड.

flesh-eating is not a sin, if rendered absolutely necessary for the sustenance of human life; and that a person, suffering from a disease, curable by meat-diet only, incurs no sin whatsoever by partaking of meat.[1]

Caṇḍeśvara has divided the day-time into four parts and prescribed the duties for each, to be discharged by the twice-born classes. The first quarter of the day is to be spent in cleansing the body and worshipping the gods; the second quarter in reciting the Vedas; the third in earning money; and the fourth is to be utilised for recreation of one's mind and body. The author has referred to sixty eight topics in his introduction but has finished the book with sixty-five only, and स्वापप्रकरणम्, रक्षोघ्नाचारवर्णनं and भारतश्रवणम् are not treated separately.

The treatment of the present work is methodical and gives evidence of the profundity of the author's scholarship.

The author has not left untouched a single source of the Vedas and Saṃhitās, the entire texts of some of the latter being now lost. Unlike other compilers of Smṛti, he has mingled his comments with the original quotations, without placing them separately, which circumstance has added considerably to the difficulty of the editors.

The present edition is the outcome of the comparison of three manuscripts, marked क, ख and ग, respectively, secured from the District Judge of Darbhanga, the library of the Asiatic Society of Bengal, and Babu Brajanandana Sinha of Sakri (Darbhanga). The Society's manuscript is incomplete and I consulted another for the pages which are wanting in it. This manuscript has also been marked by me as ख.

To bring out this edition, I consulted the original Saṃhitās, the Purāṇas, the Gṛhya-sūtras, the Epics and the complete works of Raghunandana and Hemādri.

My heartfelt thanks are due to the Council of the Asiatic Society for permitting me to edit this rare work and freely use their library. To Mr. Johan van Manen, the General Secretary,

[1] Vide page 382, Gṛhastha.

I wish to pay special tribute for the encouragement and advice freely bestowed.

In conclusion, I beg to acknowledge my indebtedness to the following three gentlemen, who very kindly lent the manuscripts to me :—

Babu Ashutosh Chatterji, Babu Brajanandana Sinha and Babu Bireswara Chakravarty.

MM. KAMALAKṚṢṆA SMṚTITĪRTHA.

BHATPARA,
April, 1928.

भूमिका।

गृहस्थरत्नाकरोऽयं स्मृतिनिबन्धकारस्य मैथिलसंख्यावतश्चण्डेश्वरस्य कृतिसप्तरत्नाकराख्यस्मृतिनिबन्धस्य चतुर्थो भागः। ग्रन्थकार एवास्मिन् ग्रन्थे प्रतिग्रहविधितरङ्गे दानरत्नाकरस्य, कुसीदतरङ्गे विवादरत्नाकरस्य, यजनयाजनतरङ्गे कृत्यरत्नाकरस्य च नामानि समुल्लिख्यामुष्य चतुर्थतां प्रकटयामास। यद्यप्यस्य सम्यक् परिचयो मत्सम्पादित-कृत्यरत्नाकरभूमिकायां विहित एवास्ते तथाप्येतद्ग्रन्थाध्येतॄणां तत्परिचयजिज्ञासासम्पूरणाभिवाञ्छया किञ्चित् प्रकटीक्रियते।

असौ सर्व्वशास्त्रदर्शी चण्डेश्वरो मगधनरपतेर्हरिसिंहदेवस्य सान्धिविग्रहिक आसीत्। अस्मिंश्च राजनि सान्धिविग्रहिकता अमुष्य पितृपैतामहक्रमागता। यतोऽस्य पिता वीरेश्वरस्तत्पिता च देवादित्योऽस्यैव राज्ञः सान्धिविग्रहिकधुरमूढवान्।

एतस्य नेपालप्रदेशावस्थानावसरे तुलापुरुषमहादानकृतिपरिचायकेन स्वकृत-विवादरत्नाकरोपसंहारलिखितश्लोकेनैवं ज्ञायते यथाऽयं त्रयोदश-शत-शकाब्दीय इति। यथा—

रसगुणभुजचन्द्रैः सम्मिते शाकवर्षे
सहसि धवलपक्षे वाग्मतीसिन्धुतीरे।
अदित तुलितमुच्चैरात्मना स्वर्णराशिं
निधिरखिलगुणानामुत्तरः सोमनाथः॥

अस्य नेपालावस्थाने एतदपि प्रमाणम्।

ख्रीष्टीय चतुर्विंशत्यधिकत्रयोदशशततमे संवत्सरे दिल्लीश्वरस्य गीयासुद्दिनतोग्लकबाहादूरस्य सैन्यैः संघर्षमवाप्य पराजितो मिथिलापतिर्हरिसिंहदेवो नेपालमाश्रितवान् तत्र स्वीयसान्धिविग्रहिकस्य चण्डेश्वरठक्कुरस्य साहाय्येनाऽयं निजाधिपत्यं संस्थापयामास। इति।

नेपाले भगवतः पशुपतिनाथस्य पूजायां नेपालराजेतरकृतमङ्गस्पर्शनं तदुपज्ञमेवाभूत्। अभिरामपुरे चासौ चण्डेश्वरो विशालं सरो निर्म्मायाक्षयां कीर्त्तिमवाप। अन्यच्चासौ ब्रह्मचारिणो द्विजगणान् षडङ्गवेदानध्याप्य स्ववित्तव्ययेन गृहस्थानकृत। एवमन्यानि बहून्येव सत्कर्म्माण्यस्य श्लोकैरेवाभिज्ञायन्ते।

सुतरामसौ निबन्धकर्त्ता वङ्गीयनिबन्धकारेभ्यो रघुनन्दनभट्टाचार्य्येभ्यो द्विशतवर्षपूर्व्वकालीनः प्रामाणिकश्चाप्यमिति। बहवस्तत्परवर्त्तिनिबन्धकर्त्तारः स्व स्वग्रन्थेष्वेनं चण्डेश्वरं प्रमाणितवन्तः। विशेषतो रघुनन्दनभट्टाचार्य्याः स्वनिबन्धे अनेकेषु स्थानेषु गृहस्थरत्नाकरादिमतं प्रमाणरूपेण प्रदर्शयामासुः, विशेषरूपेणोद्वाहतत्त्वे।

ग्रन्थोऽयं सारवानपि सुबोध्यो वर्णाश्रमिणामतिप्रयोजनीयश्च। मैथिलैरिदानीमप्येनं बहुमन्यमानैरेतत्प्रदर्शितसरणिरनुस्रियते।

अस्य च रचनाकौशलं हेमाद्रि-पारिजात-कल्पतरुष्वपि प्रायशो दुर्लभमिति मन्यामहे। नासौ कूटतार्किक इव पाण्डित्याभिमानेन शास्त्रार्थं विकृतमकरोत् परन्तु वर्णाश्रमाचारे परस्पर-विरुद्धानां संहिताकारवचसां तत्तद्विरोधमपनीय चात्मनो धर्म्मविश्वासे प्रगाढ़मनुरागं प्रदर्शयामास।

अस्य च ग्रन्थस्योपजीव्यभूतानां धर्म्मसूत्रसंहितादीनां त्रिचतुराणि पुस्तकानि वैदिकाचारिणामदृष्टदोषादलभ्यान्येव जातानि परन्तु तानि चाहन्तु कृतायासवित्तव्ययेनापि मया तेषामेकस्य द्वयोर्वा कानिचित्पत्राण्येव काशीराजकीय कुइन्सकलेजान्तःपातिपुस्तकागारे परिदृष्टानि।

चण्डेश्वरश्चैतस्मिन् ग्रन्थे अधिवेदन-वाच्यावाच्य-व्याख्याव्याख्य-तरङ्गाण्यवतार्य्य अनेकप्राचीननव्यनिबन्धेभ्य उत्कर्षं प्रकटयामास।

एतत्प्रदर्शितयागव्यापाराणां साम्प्रतमनुपयोगितया लक्षितानामपि प्रमाणपरिपाटीविरोधसमाधानकौशलं सर्व्वेषामेव विस्मयाय प्रभवति।

अस्य च सम्पादनाय चत्वार्य्यादर्शपुस्तकान्यधिगतान्यासन् एकं राजेन्द्रलालमित्रमहोदयानां नोटिश्निर्द्दिष्टं द्वारवङ्गवास्तव्यानां बाबु गुणेश्वरसिंहमहोदयानां पुस्तकागारात् तदानीन्तनानां द्वारवङ्गजेला-जजपदाधिरूढानां श्रीमतां आशुतोषभट्टोपाध्यायानां साहाय्येनाधिगतं तमेवादर्शं कृत्वा मुद्रणोपयोगाय प्रतिलिपिः कृता। तदेव क-चिह्नितम्।

द्वितीयं एसियाटीकसोसाइटीपुस्तकागारात् प्राप्तं तच्च पञ्चमाध्याय-पर्य्यन्तमासीत्। तमेव ख-चिह्नितं कृतवानस्मि।

तृतीयं ग-चिह्नितं द्वारवङ्गराघवपुरवास्तव्यात् द्वारवङ्गपतिसपिण्ड-ज्ञातेर्भूस्वामिनो बाबुसाहेबीपाधिमतः श्रीमतो व्रजनन्दनसिंहमहोदया-दधिगतं स च विद्यानुरागी-धार्म्मिकवरो व्रजनन्दनो मदर्थं प्रभूततमा-नायासानङ्गीकृत्य मिथिलावर्त्तिसुदूरपल्लीग्रामादाहृत्य मह्यमदात् तस्य चैवमहैतुकं विद्यानुरागं विद्वदनुरागञ्च स्मारं स्मारं विस्मितो भगवत्स-विधे तस्य दीर्घमायुरभिकामये।

अथापरमेकमर्द्धखण्डितं स्थाने स्थाने विलुप्तप्रायं काशीवासिमहाराज-श्रीवीरेश्वरचक्रवर्त्तिनः सकाशादधिगतं तच्च भोज्याभोज्यतरङ्गादारभ्य स्वोपयोगाय व्यवहृतमिति तदपि ख-चिह्नितमेव रक्षितम्।

चतुर्षु पुस्तकेषु राघवपुरागतस्यैव सम्यक् शुद्धत्वं तदनु सोसाइटी-पुस्तकस्य।

ग्रन्थेऽस्मिन् बहुषु स्थानेषु "मूले" इति यः पाठान्तरः प्रदत्तः स च तत्तत्प्रमाणभूत-मन्वादि-मूलपुस्तकीय इत्यवधारणीयम्।

अस्य च सम्पादनसौकर्य्याय यानि च ग्रन्थसूचीपत्रिषत्पुराण-संहितादीनि प्रयोजनीयान्यासन् तानि सर्व्वाण्येव प्रायश एसियाटीक-सोसाइटी-पुस्तकागारादधिगतानि कानिचिच्च गवर्णमेण्ट-संस्कृतकालेज-पुस्तकागारे परिदृष्टानि कानिचिच्च रघुनन्दनभट्टाचार्य्यपादीयग्रन्थादीनि मदायत्तान्येवासन्॥

निबन्धकृताऽनेन ग्रन्थोपक्रमणिकायामष्टषष्टितरङ्गा लिख्यन्ते इति प्रतिज्ञातं किन्तु संगृहीतेषु त्रिष्वेवादर्शपुस्तकेषु षट्षष्टितरङ्गात् परं समाप्तमिति लिखनं दृश्यते परन्तु राघवपुरीय ग-चिह्नितपुस्तकोपसंहारे लेखकेन एवं लिखितं यथा-इतःपरं ऋणापाकरण-रत्नोपाचारवर्णन-भारतादिश्रवणरूपतरङ्गत्रयात्मकं पत्रं वा पत्राणि आदर्शपुस्तके अभावात् न लिखितम्।

एतावता एवमपि सम्भावनां नानुचिता यथा निबन्धकारः प्रतिज्ञायापि ऋणापाकरण-रत्नोपाचारवर्णन-भारतश्रवणरूपतरङ्गत्रय-मौदास्यात् न लिखितमथवा लिखितमपि चिरादिनष्टमिति।

अस्य च सम्पादनकर्म्मणि मया यथोचितः श्रमो यत्नश्च विहितः किन्तु तादृशश्रमयत्नयोरनुरूपं फलमाप्तं न वेति सन्दिह्यते इतःपरम् विद्वांसः पाठकाः प्रमाणम्।

यस्याश्चादेशेनैतत्सम्पादनकर्म्मण्यधिकारो लब्धस्तामेव प्रथमं सोसा-इटीसभां प्रति सबहुमानं कृतज्ञतां प्रदर्श्य परिशेषे एतत्सभासम्पादकानां श्रीमतां भ्यानम्यानेन साहेबमहोदयानां प्रति धन्यवादं ज्ञापयामि। असौ च मनीषी एतद्गुरुकर्म्मसम्पादकतायामभिरतं संप्रेक्ष्य परामर्शदान-प्रयोजनीयपुस्तकप्रदानादेशप्रदानेन च मां सर्व्वथा उपकृतमकरोत्। विश्वपतेश्चरणारविन्दयोः समर्पितमस्तु एतत्सम्पादनकर्म्म॥ इति शं।

महामहोपाध्याय—

श्रीकमलकृष्णस्मृतितीर्थः।

एप्रेल, १९२८। भट्टपल्ली।

२४ परगणा।

गृहस्थरत्नाकर-विषयसूची ।

पृष्ठाङ्काः प्रदत्ताः ।

गृहस्थरत्नाकरः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

उज्झित्वा दिग्[1]मम्बरं वरतरं वासो वसानश्चिरं
[2]हित्वा भैक्ष्यमनातुरो रतिकरस्थानं समालम्बितः ।
त्यक्त्वा भस्म कृताङ्गरागसुरभिः श्रीखण्डसारद्रवै-
र्देवः पातु हिमाद्रिजापरिणयं कृत्वा गृहस्थः शिवः ॥ १ ॥

अध्याप्य श्रुतिमङ्गषट्कसहितां यो ब्रह्मचर्य्याश्रयो[3]
गार्हस्थ्ये समयोजयत् द्विजगणान् वित्तैः कृतार्थीकृतान् ।
स श्रीमान् महितः समस्तसचिवश्रेणीषु चण्डेश्वरो
मीमांसासरणा[4] गृहस्थविषयं प्रस्तौति रत्नाकरम् ॥ २ ॥

[5]गार्हस्थ्याख्यतरङ्गोऽत्र प्रथमं परिकीर्त्तितः ।
विवाह्याविवाह्यकन्याया निरूपणमतःपरम् ॥ ३ ॥

---

१ (ख) उज्झित्वादिमम् ।

२ (ख) पुस्तके—स्थित्वावासरसं पुनः पितृवने कैलासहर्म्याश्रयः ।

३ (ख) —चर्य्याश्रमे । ४ (ग) प्रावलम् ।

५ (ख) पुस्तके अधिकः श्लोकः—

ब्रह्माण्डं ब्रह्मकल्पो वसनमणिगणालङ्कृतं गोसहस्रं
सत्कामा कामधेनुं त्रिभुवनतिलकाङ्गावनी कल्पवल्ली । ?
हेमाकल्पं गजानां शतमदित महाद्भुतकुम्भं सयत्नं
सत्सङ्गिः ? सप्तसिन्धोः कनकमयतुलापुरुषं पौरुषेण ॥

निरूपणं वरस्याथ दारानुक्रमणान्ततः ;
कन्यायाश्च वरस्याथ वयःक्रमनिरूपणम् ॥ ४ ॥
दातुर्निरूपणञ्चाथ ततः कन्यास्वयंवरः ।
स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो भेदः परिणयस्य च ॥ ५ ॥
गुणागुणौ विवाहस्य प्रोच्यते चाधिवेदनम् ।
परिवेदनक्रियायाश्च निषेधस्तदनन्तरम् ॥ ६ ॥
आवसथ्यस्य चाधानमग्निहोत्रञ्च कीर्त्त्यते ।
यजनं याजनञ्चाग्निराह्निकञ्च ततःपरम् ॥ ७ ॥
ततो मूत्रकृताशौचमाचमनमतःपरम् ।
आचमने निमित्तञ्च निमित्तञ्च द्विराचमे ॥ ८ ॥
[1]अपवादश्चाचमने ततः स्याद्दन्तधावनम् ।
प्रातःस्नानादिकञ्चाथ क्रियास्नानविधिस्ततः ॥ ९ ॥
तस्माज्जपविधिः प्रोक्तस्सन्ध्योपासनतर्पणे ।
तर्पणोत्तरकर्म्माऽथ कथ्यतेऽस्मिन् यथायथम् ॥ १० ॥
ततः पञ्च महायज्ञास्ततश्चातिथिपूजनम् ।
भोजनस्य विधिश्चाथ भोज्याभोज्यविधिस्ततः ॥ ११ ॥
अभक्ष्यविधिरेतस्मिन् मांसभक्षणवर्ज्जनम् ।
पशुहिंसाविधित्यागस्तरक्ते[2][ऽस्मिन् प्रकीर्त्तितः ॥ १२ ॥
मद्यापेयत्वमुक्तञ्च] भोजनोत्तरकर्म च ।
ततो रजस्वलाधर्म्मः पर्व्वकृत्यमनन्तरम् ॥ १३ ॥

---

१ (ख) अपवादोऽथाचमने ।
२ [ ] (ख) पुस्तके चिह्नितांशो नास्ति ।